ГЕОПОЛІТИКА ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 329.78:314:327.5

О. Качан
Національний університет "Львівська політехніка"

МОЛОДІЖНИЙ БАЛДЖ ЯК КОНФЛІКТОГЕННИЙ ФАКТОР У КРАЇНАХ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ

© Качан О., 2010

Молодіжний балдж розглядається як конфліктогенний фактор. Проаналізовано його вплив на розвиток і перебіг громадянських конфліктів у країнах, що розвиваються. Досліджено умови, за яких цей фактор сприяє виникненню суспільних протистоянь, формуванню радикалізму та насилля. Висвітлено безпековий вимір проблеми для України.

Ключові слова: молодіжний балдж, конфлікти, геополітика, демографія, політична демографія, "демографічний перехід".

Oleg Kachan

YOUTH BULGE AS CONFLICT-INDUCING FACTOR IN DEVELOPING COUNTRIES

The article examines a youth bulge as conflict-inducing factor. The youth bulge influences on the development and course of civil conflicts in developing countries are analyzed. Certain conditions under which this factor promotes the initiation of civil conflicts, radicalism and violence are studied. The security dimension of the problem for Ukraine is shown.

Keywords: youth bulge, conflicts, geopolitics, demography, political demography, demographic transition.

На сучасному етапі для оцінки конфліктонебезпечних ситуацій у світі та регіонах, безпекового прогнозування, вироблення заходів попереджувальної політики аналізується ціла низка демографічних явищ: стрімкий приріст населення в одних країнах, депопуляція в інших, урбанізаційні процеси, гендерні диспропорції, масштабні міграції тощо. Якщо до закінчення "холодної війни" ці фактори належали до нетрадиційних безпекових питань, то із її завершенням набувають все помітнішого значення. Підтвердженням цьому є увага, присвячена їм у доповідях Національної розвідувальної ради США [13], Центрального розвідувального управління [12], британського Міністерства оборони, західних наукових закладів, "фабрик думок". Важливого значення для безпекових досліджень набула також оцінка іншого демографічного явища – так званого "молодіжного балджу", що за певних умов може перетворюватись на серйозний фактор нестабільності.

Дослідженням конфліктного виміру молодіжного балджу займається багато науковців, зокрема: Р. Джексон, Дж. Ск'юбба, Р. Сінкотта, С. Штаветайг, Дж. Голдстоун, Е. Лейхі, М. Соммерс, Г. Урдал, К. Коппелл. У вітчизняній науці тема поки що мало досліджена.

Мета роботи – розглянути комплекс безпекових аспектів явища молодіжного балджу у країнах, що розвиваються, оцінити значення безпекових наслідків цієї проблеми для України.

Термін "балдж" походить від англійського слова *bulge*, що, серед інших значень тлумачиться, як "раптове зростання", "здуття". Існує кілька підходів до розуміння поняття молодіжного балджу. Згідно з трактуванням Р. Сінкотти, це таке демографічне явище, за якого молодь віком 15–29 рр. становить особливо велику частку усього населення, старшого за 15 років [2, с. 42] (як правило, нижньою межею цієї частки можна вважати 30 %).

За підходом К. Мескіди і Н. Вайнера, в основу пропонується вкладати відношення кількості молоді віком 15–29 рр. не до кількості усіх дорослих, а тільки старших за 30 років, причому це співвідношення визначається серед чоловічої верстви [2, с. 89]. Деякі автори (серед них Дж. Голдстоун) молодіжним прошарком вважають населення віком 15–24 роки [5, с. 11]. У будь-якому разі, як підкреслює С. Штаветайг, молодіжний балдж повинен визначатись не абсолютною кількістю молоді чи відношенням кількості молоді до кількості дорослих (що зустрічається у багатьох дослідженнях), а саме відношенням кількісного складу певної вікової верстви молоді до кількісного складу певної вікової верстви дорослих або усіх дорослих [16, с. 15].

Національна розвідувальна рада США у 2004 році назвала молодіжний балдж одним із чинників (поряд із слабким урядом, неефективною економікою та виявами релігійного екстремізму), що спричиняють внутрішні конфлікти у певних регіонах [13, с. 14]. У доповіді ЦРУ "Тривалі глобальні демографічні тенденції: трансформація геополітичного ландшафту" за 2001 рік стверджується, що зростаючий молодіжний балдж у світі, що розвивається, може призвести до політичних, економічних чи соціальних негараздів; а молодіжні балджі в країнах з високим рівнем безробіття та низькою ефективністю функціонування уряду створюють підґрунтя для конфліктів і формування радикальних рухів [12, с. 11]. Як відзначають дослідники, переконання, що "перенасичення молоддю" зумовлює насильницькі конфлікти, глобальну нестабільність і тероризм, особливо почастішали після атак на Всесвітній торговий центр 11 вересня 2001 року [15, с. 6].

У відомій роботі "Зіткнення цивілізацій та перебудова світового порядку" С. Хантінгтон дійшов висновку, що найбільш схильними до війни є суспільства, в яких люди віком 15–25 рр. становлять принаймні 20 % населення [8, с. 140, 237]. Подібної точки зору дотримується Р. Джексон, який зазначає, що, чим більше зростає відсоток молоді 15–24 рр., тим більшою є ймовірність соціальних негараздів, революцій і воєн [9, с. 8–9]. Тому невипадково майже усі світові конфлікти відбуваються у країнах, що розвиваються, де проживає переважна більшість (86 %) від 1,3 млрд. світової молоді віком 15–24 рр., становлячи 30 % населення регіону. Загалом у 2000 році у 30 конфліктах по світу було задіяно як солдат майже 300 000 людей віком до 18 р. [14, с. 123].

Єльський історик П. Кеннеді у 1993 р. висловив думку, що революції найчастіше відбуваються у країнах з великою кількістю молодих розчарованих людей [16, с. 12]. Про незмінно важливу роль молоді у політичному насиллі говорить також Дж. Голдстоун, вказуючи, що присутність молодіжного балджу історично пов'язана із періодами політичних криз [5, с. 11]. Це яскраво ілюструє той факт, що найбільші революції: Англійська XVII ст., Французька XVIII, а також більшість революцій XX ст. у країнах, що розвиваються, відбувались тоді, коли були сформовані винятково великі молодіжні балджі. Досліджуючи проблему молодіжного балджу, науковець Р. Каплан відповідальність за усе скоєне насилля протягом громадянських виступів в Індонезії, безчинств на Західному березі та конфлікту в Карачі покладає на молодих чоловіків віком 15–30 рр. [10, с. 134]. Прикладами зв'язку між молодіжними балджами і громадянськими конфліктами є: курдська збройна боротьба проти турецького уряду, що розпочалась у 1984 р.; сингалезьке національне повстання 1970-х і тамільський бунт 1980-х у Шрі-Ланці; вуличні рухи 1977–1979 рр. в Ірані і, як наслідок, – повалення шахського режиму; громадянська боротьба у Алжирі, що розгорілась у 1991 році; початкова стадія конфлікту у Північній Ірландії [12, с. 39].

У 1968 році історик Г. Моллер припустив, що війни у Європі XIX–XX ст. збігалися зі стрибками у чисельності прошарку молодих людей, – що стосувалось, зокрема, і фашистської

Німеччини [16, с. 12]. Найбагатші країни створювали з численних безробітних молодих чоловіків армії і розбудовували імперії або воювали з сусідами [2, с. 44], бідніші ж були змушені переживати внутрішні протистояння. Канадські політологи К. Мескіда і Н. Вайнер звернули увагу на те, що "молоді суспільства" у конфліктних регіонах, таких як Балкани чи Центральна Азія, з більшою ймовірністю переживають високоінтенсивні конфлікти, ніж суспільства із більшим середнім віком населення [2, с. 45].

Існує кілька механізмів, за допомогою яких молодіжний балдж може підвищувати вразливість держав до конфліктів і загалом послаблювати стабільність певних регіонів. Насамперед надзвичайно часто молодіжні балджі сприяють зростанню безробіття, нестачі житла, освітніх можливостей, що зумовлює радикальні протестні настрої серед активних незайнятих людей. У результаті велика кількість молодих суспільств стають політично нестабільними, переживають регулярні революції і бунти. За таких обставин лише репресивні авторитарні режими здатні дієво протистояти громадянському спротиву. Саме безробіття і низькі зарплати, зумовлені різким зростанням кількості молоді, згідно з гіпотезою Г. Моллера, і спричиняють соціальне невдоволення, а в деяких країнах – повстання і репресії. Неосвічені безробітні чоловіки також охоче вступають у повстанські рухи чи кримінальні банди, що виявляються надзвичайно привабливими на тлі відсутності перспектив легальної зайнятості. Нарешті, такі молоді люди ефективно сприймають радикальні ідеології, поповнюючи лави терористів. Як узагальнив Дж. Ск'юбба, недостатня соціалізація молоді бідних країн за різними напрямками: сімейна (через велику кількість неодружених); економічна (через велику кількість безробітних); політична (у країнах з авторитарними режимами) призводить до того, що молодь не стає продуктивними громадянами, спрямовує свою енергію на деструктивну діяльність [14, с. 123], що, у підсумку, виливається у громадянські протистояння.

Чи не найбільшу роль у радикалізації молоді – і без того найактивнішої верстви суспільства, – а також у її орієнтуванні на протизаконні види діяльності відіграє економічна несоціалізованість. Так, політична нестабільність у Таїланді на початку 1980-х рр. була викликана виходом великої кількості молоді на ринок праці, що виявився до цього абсолютно непідготовленим [2, с. 44]. Варто відзначити, що ситуація із непрацевлаштованістю молоді значною мірою зумовлена тим фактом, що, з об'єктивних причин, безробіття серед молодих людей у 3–5 разів більше, ніж серед старшого населення. Тому в країнах з низьким рівнем зайнятості громадян проблеми економічної соціалізації в прошарку молоді будуть іще гострішими. Для ілюстрації, у 2007 році загалом по світу співвідношення між рівнями безробіття дорослих і молоді становило 2,8; у багатьох регіонах цей показник був значно більшим: у Південно-Східній Азії – 5,0, у Північній Африці – 3,4 [4, с. 54]. Загалом же, за даними Міжнародної організації праці, на молодь віком 15–24 рр., що становить лише 24,7 % від світових трудових ресурсів, припадає 40,2 % усіх світових безробітних – 71 млн. У більшості країн, що розвиваються, ситуація ще гірша: так, у Південно-Східній Азії на молодь припадає 55,8 % від загальної кількості безробітних, на Близькому Сході – 48,4 %, в Південній Азії – 47,5 %. Рівень безробіття серед молоді, що загалом по світу на 2007 рік становив 11,9 %, у деяких країнах особливо загрозливий, – зокрема, у Південній Африці (60,1 %), Алжирі (45 %), Індонезії (30,6 %) [4, с. 2–3, 14, 18, 36, 54]. Саме проблему стійкої невідповідності між розмірами і характеристиками робочої сили і перспективами працевлаштування Дж. Голдстоун вважає одним із найголовніших ризиків безпеці, що може випливати із молодіжного балджу [5, с. 10].

У найбідніших країнах часто чи не єдиним роботодавцем залишається армія. Закономірністю є приєднання великої частини молоді до повстанських або кримінальних воєнізованих формувань [14, с. 125]. Без роботи і навичок молоді чоловіки охоче вступають у такі формування, мотивовані покращанням рівня життя, а також тим, що така робота не є особливо виснажливою. Так, у Сьєра-Леоне молодь становить 95 % від усіх комбатантів [16, с. 12]. В таких, поглинутих збройними конфліктами, країнах молодь особливо вразлива: там вона позбавлена фактично будь-яких легальних перспектив. І тому торгівля людьми, проституція, а подекуди піратство процвітають у регіоні. Як свідчить статистика, саме молоді чоловіки віком 15–34 рр., яких є особливо багато у

найбідніших країнах (у відносному і абсолютному вимірах), найбільш схильні до насильницьких злочинів, загалом по світу скоюючи ¾ від усієї їх кількості [2, с. 44].

Розчарована молодь, без перспектив щодо майбутнього та зі значним потенціалом енергії – надзвичайно сприятливе середовище для пропаганди різних, часом протизаконних ідей. Таких відчайдушних молодих чоловіків Р. Каплан називає "неосвіченими безробітними, вільними молекулами у нестабільній соціальній рідині, що загрожує здетонувати" [15, с. 5]. Таке середовище слугує ідеальним місцем для визрівання радикального фундаменталізму та тероризму. Поширенню радикалізму сприяє малограмотність населення, проте нерідко навіть освічених людей відчай штовхає до насилля [14, с. 123].

За останні роки зв'язок між молодіжним балджем і суспільними протистояннями знайшов практичне наукове опрацювання. Так, Р. Сінкотта на основі аналізу великого обсягу статистичної інформації дійшов висновку, що протягом 1990-х рр. у країнах, де молодь 15–29 років становила понад 40 % від усього дорослого населення, ймовірність виникнення громадянських конфліктів була у 2,3 раза більшою, ніж у країнах із меншою часткою. Майже половина усіх країн із більш ніж 40 % молоді пережила конфлікти протягом 1990-х років [2, с. 13, 48]. Був виявлений також сигнальний зв'язок між показником народжуваності і ймовірністю розгортання суспільних протистоянь та конфліктів: при 45 народженнях на 1000 осіб населення ця ймовірність становила 53 %, при 15 народжених на 1000 осіб ймовірність зменшувалась до 5 % [2, с. 30].

Згідно з даними, які наводить С. Штаветайг, якщо для країни ризик виникнення повстанської громадянської війни становить 9 %, то фактор відносної кількості молоді може його зменшити до 2 % або ж збільшити до 38 % [16, с. 15]. Е. Лейхі наводить дані, які свідчать, що протягом 1970–1999 рр. країни, в яких молодь до 30 років становила не менше ніж 2/3 населення, в 4 рази частіше зазнавали спалахів громадянських конфліктів, ніж країни із збалансованішою віковою структурою [11]. Проведений Г. Урдалом регресивний аналіз для періоду 1950–2000 рр. показав, що у країнах, в яких частка молоді віком 15–24 рр. перевищувала 35 % від усього дорослого населення, спалахи громадянських конфліктів були на 150 % ймовірніші, ніж у країнах із меншою часткою [17, с. 617–619]. Отже, аналіз демографічної ситуації, зокрема молодіжного балджу, дає змогу із певною точністю прогнозувати ризик виникнення громадянських конфліктів – причому (зважаючи на надійність демографічних прогнозів) на 10–15 років наперед.

Станом на 2005 рік, за оцінками Р. Сінкотти, небезпечний молодіжний балдж (частка молоді більше 40 % від дорослого населення) спостерігався у 95 країнах, а країн із відносним відсотком молоді поза критичних 50 % налічувалось 37 [2, с. 48]. Аналізуючи це явище, науковець закликає звертати особливу увагу на молодіжний балдж у мегаполісах, куди стікаються студенти і молоді робітники із сіл, і куди, за висловом Дж. Ск'юбби, із сільської місцевості переміщається осередок бідності [14, с. 126] і відчаю, а також, де проживають у взаємодії представники різних національностей і релігій.

На думку Дж. Голдстоуна, найбільшу конфліктну небезпеку становить велика частка високоосвіченої молоді, яка не має можливостей реалізації та досягнення відповідного соціального статусу. Звідси, якщо для молоді із претензійною освітою можливості соціальної мобільності дуже ускладнені, можуть виникати революційні ситуації, які спостерігались і в Англії Тюдорів, і у Радянському Союзі останніх років існування, і у недавній іранській історії [5, с. 10].

Країнами під особливим ризиком (у яких поєднується велика відносна кількість молоді з низьким рівнем економічного розвитку) Г. Урдал називає Замбію, Кенію, Зімбабве, Ємен, Нігер, Того, Іран і Йорданію. Водночас фактором, що зменшує загрозу виникнення конфліктів, на думку Урдала, є автократичні режими (як приклад – деякі країни Близького Сходу) [15, с. 6]. Найвразливіші до ризиків, викликаних молодіжним балджем, натомість, перехідні режими, – що не вважаються ні демократичними, ні авторитарними.

Як вважає Р. Джексон, тероризм, деструктивні революції і війни особливо ймовірні у мусульманських країнах із "демографічним вибухом" [9, с. 5]. Різке зростання кількості молоді у

більшості країн Екваторіальної Африки і деяких країн мусульманського світу, за прогнозом науковця, зробить їх хронічно нестабільними, принаймні до 2030-х років. Оскільки конфліктонебезпечними часто є не просто окремі країни, а цілі регіони, то слід оцінювати і можливість "ефекту доміно", – коли локальні протистояння можуть поширюватись на усе нові території. Р. Джексон зазначає, що проблемні точки не матимуть геополітичних відголосів у тому випадку, якщо вони не породжуватимуть тероризму і не перешкоджатимуть потоку природних ресурсів [9, с. 9].

У доповіді ЦРУ 2001 року передбачається, що найбідніші країни світу, часто також і найбільш політично нестабільні (зокрема, Афганістан, Пакистан, Колумбія, Ірак, Газа, Ємен) матимуть найбільші молодіжні балджі у 2020 р. Більшості із зазначених країн, за прогнозом аналітиків спецслужби, забракне економічних, інституційних чи політичних ресурсів для ефективного інтегрування молоді у суспільство, завдяки чому, ймовірно, збережеться період політичної нестабільності, етнічних воєн, революцій, антирежимних рухів, які уже відбуваються у багатьох цих країнах [12, с. 36, 38].

Чинником, що може посилити ефект молодіжного балджу, є проблема гендерного дисбалансу у деяких регіонах. Так, у Китаї (де станом на 2005 рік частка молоді 15–29 рр. стосовно кількості усіх дорослих становила 30,4 %) не вистачає для балансу 40 млн. жінок, в Індії (частка молоді – 39,7 %) – 37 млн. [6, с. 130]. Подібні проблеми спостерігаються у Пакистані, Бангладеші, Непалі, Бутані, Тайвані, Афганістані, Південній Кореї. Згідно з даними аналітиків, до 2012 року 12–15 % молодих чоловіків у Китаї та Індії не зможуть знайти пари [7, с. 20–21].

Пекінські урядовці побоюються, що непропорційно велика кількість чоловіків викличе соціальну нестабільність [1] – і на це є низка об'єктивних підстав. Чоловіки, що не зможуть одружитись, і без цього будуть порівняно біднішими, менш успішними, освіченими, а неможливість збудувати сім'ю їх іще більше зрадикалізує. Одружені чоловіки набагато менш схильні до кримінальної, насильницької, загалом антисоціальної поведінки, і тому суспільство має шанс стати менш стабільним (зросте рівень злочинності, насильства, наркоманії, проституції, торгівлі людьми тощо). Крім того, як показує досвід, неодружені чоловіки мають схильність об'єднуватись у групи із ризикованою поведінкою [7, с. 22]. Отже, фактор демографічних диспропорцій може істотно посилити суспільне протистояння і ймовірність виникнення громадянських конфліктів.

Більшість дослідників сходяться на думці, що молодіжний балдж сам по собі не спричиняє воєн, але здатний максимально загострювати існуючі суперечності. Так, у Чечні найвища народжуваність серед усіх регіонів Російської Федерації, проте справжніми причинами тривалого протистояння в автономії є далеко не демографічні фактори. І, навпаки, малий відносний відсоток молоді істотно ускладнює виникнення конфліктів (найголовніший виняток – деякі війни на теренах СНД і Югославії). Тому, – а це особливо релевантно для бідних азійських та африканських країн, – дослідження "демографічного фону" протистояння є часто не менш ефективним, ніж виявляння тих причин, завдяки яким, врешті, назріваючий конфлікт виникає. Що стосується молодіжного балджу, то важлива не виключно кількість молоді, а її врахування у комплексі із оцінкою ступеня відчуження, розчарування, маргіналізації, які ця молодь відчуває [16, с. 13].

Істотне зменшення у майбутньому викликів безпеці, спричинених молодіжним балджем, може бути досягнуто прогресом країн у здійсненні "демографічного переходу" – такої трансформації суспільства, коли великі показники народжуваності і смертності поступово замінюються низькими [2, с. 23]. Як зазначає Р. Сінкотта, такої трансформації уже зазнали розвинені країни, а країни, що розвиваються, в своїй більшості знаходяться на початковій чи середній стадіях трансформаційного процесу. У майбутньому, вважає науковець, в результаті демографічного переходу, коли сім'ї у третіх країнах будуть меншими, більш освіченими і здоровими, зросте політична стабільність і глобальна безпека. Це спостерігалось у 1970–1990-х роках: ймовірність виникнення громадянського конфлікту в країнах із початковою фазою демографічного переходу становила 40 %, у країнах із завершальною – 5 %. Отже, на думку Р. Сінкотти, щоб посилити стабільність і безпеку, крім пропагування демократизації та ринкових реформ, необхідно стимулювати і демографічний

перехід. Демографічні фактори в такий спосіб потребують більшої уваги в процесі безпекових досліджень, робить висновок дослідник [2, с. 12, 23].

Ризик виникнення громадянського протистояння внаслідок стимулюючих до цього демографічних факторів здатні зменшити ефективна економічна система, дієва державна політика і загалом система управління, а також розумна соціальна модель. Для досягнення прогресу необхідне створення належної системи освіти, адекватної кількості нових робочих місць, заохочення підприємництва. Поглинання зайвої енергії у молоді з метою недопущення її у деструктивне русло постає важливим завданням для країн, що розвиваються; одним із шляхів є розвиток спорту, створення Інтернет-клубів. Як один з можливих заходів політики деякими авторами пропонується також заохочення трудової міграції.

У випадку України, станом на 2005 рік частка молоді 15–29 рр. становила 26,9 % від усього населення, старшого за 15 років [2, с. 101]. Серед наших найближчих сусідів проблеми молодіжного балджу також не спостерігається: частка молоді у Словаччині становить 29,5 %, у Польщі – 29,3 %, Румунії – 28,4 %, Росії – 28,3 %, Білорусії – 28,2 %, Грузії – 28,4 %, Угорщині – 25,2 %, Болгарії – 26,1 %. Порівняно ж високі показники частки молоді у структурі дорослого населення у Туреччині (39,7 %), Азербайджані (37 %), Вірменії (34,1 %) та Молдові (33,4 %) [2, с. 96–101].

Вищезазначені дані свідчать, що в Україні та географічно найближчих до неї країнах, за винятком хіба що Туреччини та її сусідів – Азербайджану і Вірменії (і до деякої міри Молдови), показник частки молоді у структурі дорослого населення не сприяє розгортанню громадянських конфліктів, крім того, може послабити ймовірність їх виникнення. Проте в сусідніх з Україною державах залишаються актуальними політичні та соціально-економічні чинники, що за певних умов призводять до насильницьких протистоянь (що бачимо на прикладі зіткнення Росії та Грузії влітку 2008 року).

Натомість у тих регіонах, де фактор молодіжного балджу і супутні соціально-економічні обставини істотно підвищують ймовірність розгортання конфліктів, часто існують певні, здебільшого економічні українські інтереси. Понад це, для України може мати значення і геополітичний та геоконфліктний резонанс, який спроможний викликати деякі потенційні конфлікти, підживлені молодіжним балджем. Відслідковування конфліктно-небезпечних ситуацій має для безпеки нашої держави вагоме практичне значення.

Отже, молодіжний балдж – вагомий чинник, здатний істотно підвищувати ризики виникнення суспільних протистоянь. Зважаючи на проілюстрований зв'язок між явищем молодіжного балджу та можливістю розгортання конфліктів, ця проблема є важливою та актуальною для безпекового прогнозування. Оцінка і врахування цих можливостей дає змогу передбачати потенційно небезпечні конфліктні ситуації та завчасно до них підготуватись. Розуміючи, що демографічні процеси самі по собі не спричиняють конфлікти, а лише створюють для них більш чи менш сприятливі умови, доцільно також, поряд із виявлянням небезпечних тенденцій та явищ у структурі населення, аналізувати політичні та соціально-економічні характеристики "демографічно-небезпечних" суспільств.

ЛІТЕРАТУРА

1. Branigan T. China's gender imbalance 'likely to get worse' / Tania Branigan // Guardian. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: http://www.guardian.co.uk/world/2009/may/19/china-gender-ratio-women-men. 2. Cincotta R. The security demographic: population and civil conflict after the Cold War / R. Cincotta, R. Engelman, D. Anastasion. – Washington: Population Action International, 2003. – 100 p. 3. Dabelko G. Population and conflict: exploring the links / Geoffrey Dabelko // Environmental change and security program report. Issue 11: [Зб. наук. праць; наук. ред. Dabelko G.]. – Washington: Wilsoncenter, 2005. – P. 3–4. 4. Global employment trends for youth. October 2008. – Geneva: International Labour Office, 2008. – 58 p. 5. Goldstone J. Population and security: how demographic change can lead to violent conflict / Jack Goldstone // Journal of International Affairs. – 2002. – Vol. 56, № 1. –

P. 3–22. 6. Haas M. A geriatric peace? The future of U. S. power in a world of aging populations / Mark Haas // International Security. – 2007. – Vol. 32, No. 1. – P. 112–147. 7. Hudson V. Missing women and bare branches: gender balance and conflict / V. Hudson, A. Boer // Environmental change and security program report. Issue 11: [Зб. наук. праць; наук. ред. Dabelko G.]. – Washington: Wilsoncenter, 2005. – P. 20–24. 8. Huntington S. The clash of civilizations and the remaking of world order / Samuel Huntington. – New York: Simon & Schuster, 1997. – 368 p. 9. Jackson R. The graying of the great powers. Demography and geopolitics in the 21st century. Major findings of the report / R. Jackson, N. Howe. – Washington: CSIS, 2008. – 18 p. 10. Koppell C. Preventing the next wave of conflict: understanding non-traditional threats to global stability. Report of the non-traditional threats working group / C. Koppell, S. Sharma. – Washington: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2003. – 172 p. 11. Leahy E. Bridging the Demographic Divide / Elizabeth Leahy. – Режим доступу до ресурсу: http://www.populationaction.org/Issues/Development_and_Security/bridging_divide.shtml. 12. Long-term global demographic trends: reshaping the geopolitical landscape. – Washington: Central Intelligence Agency, 2001. – 100 p. 13. Mapping the global future. Report of the National Intelligence Council's 2020 Project. – Pittsburgh: GPO. – 2004. – 120 p. 14. Sciubba J. The defense implications of demographic trends / Jennifer Sciubba // Joint Force Quarterly. – 2008. – Issue 48. – P. 121–128. 15. Sommers M. Youth and conflict: a brief review of available literature / Marc Sommers. – Washington: USAID & Equip3/Education Develoment Center, 2006. – 50 p. 16. Staveteig S. The young and the restless: population age structure and civil war / Sarah Staveteig // Environmental change and security program report. Issue 11: Зб. наук. праць / [наук. ред. Dabelko G.]. – Washington: Wilsoncenter, 2005. – P. 12–19. 17. Urdal H. A Clash of Generations? Youth Bulges and Political Violence / Henrik Urdal // International Studies Quarterly. – 2006. – Vol. 50, No. 3. – P.607–629.